

عفاف و حجاب از دیدگاه آیات قرآن و احادیث

ماریه محمودی یگانه

کارشناس فناوری اطلاعات سلامت، آموزگار پایه سوم ابتدایی، آموزش و پرورش جوانرود، کرمانشاه، ایران

نویسنده مسئول:

ماریه محمودی یگانه

چکیده

پوشنش در ادیان و اقوام پیش از اسلام بی سابقه نیست. گویا گرایش فطری انسان، او را به نوعی پوشنش فرا می خوانده است. مسأله حجاب و پوشش زن و حفظ حریم عفاف مرد و زن موضوعی است که از دیرباز در بین ملت ها مطرح بوده است و در طول تاریخ با فراز و نشیب های فراوانی همراه بوده و در اسلام نیز مورد توجه بوده و از اهمیت ویژه ای برخوردار می باشد.

طوری که در اسلام هرچه الگوهای حجاب و غفاف مراتب برتر و بالاتری داشته باشند، تاثیر بیشتری بر معنویت و دینداری فرد و جامعه خواهند گذاشت و می توان گفت که روابط اجتماعی عفاف و حجاب، یکی از ارزش‌های والای انسانی و اسلامی و رمز بهداشت و سلامت روانی جامعه است. این مقاله به بررسی مفهوم عفاف و حجاب از دیدگاه آیات قرآن، سنت و احادیث می پردازد. این بررسی از نوع توصیفی- تحلیلی است و روش گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه ای و روش تجزیه و تحلیل اطلاعات به صورت تحلیل محتوا می باشد. امید است این تحقیق در توسعه فرهنگ حجاب و عفاف در جامعه تأثیرگذار باشد.

کلمات کلیدی: عفاف، حجاب، قرآن، احادیث.

مقدمه

پوشش در ادیان و اقوام پیش از اسلام بی سابقه نیست. بنابر گواهی متون تاریخی، در اکثر قریب به اتفاق اقوام و ملل، حجاب در میان زنان معمول بوده است و گاهی با اعمال سلیقه‌ی حاکمان تشدید یا تخفیف یافته است ولی هیچ گاه به طور کامل از میان نرفته است. گویا گرایش فطری انسان، او را به نوعی پوشش فرا می‌خوانده است.

در واقع حجاب به معنای یک رفتار انسانی در طول تاریخ با فراز و نشیب‌های فراوانی همراه بوده و گرایش‌های مختلفی در هر دوره بر نوع حجاب افراد مؤثر بوده است. اگر چه رسم حجاب در بین اقوام غیر عرب مانند ایران باستان، اروپا، قوم یهود و ... مرسوم بوده است. اما اسلام، نه تنها واضح قانون حجاب نبوده است، بلکه در جهت جلوگیری از افراط و تفریط‌هایی که در طول تاریخ در مورد حجاب به وجود آمده بود، به قانونمند کردن و تنظیم و تخفیف آن همت گماشته است و آن را به صورتی متعادل، صحیح و مناسب با فطرت انسانی زن ارائه نموده است.

اهمیت و ضرورت تحقیق

یکی از نمادهای حیا و عفاف، نماد پوشش و لباس، بوده است و پاییندی به آن برای زنان و مردان، افتخار و شرافت به حساب می‌آمده است. ولی چهار قرن پیش، در اثر رنسانس در غرب، فرهنگ شرم سنتیزی و عفت گریزی، طراحی گردید (حدادعادل، ۱۳۷۰، ص ۲۸). با این تحول، محروم و نامحرم معنای خود را از دست داد، شرم، حیا و عفت همراه با لباس زن فرو ریخت و تمام محدودیتها، در تعامل دو جنس مخالف، از میان برداشته شد (راسل، ۱۳۴۵، ص ۶۸). و پوشش اندام مشخص کننده جنسیت زن، نشانه عقب ماندگی و مخالف حق آزادی او قلمداد گردید.

براساس تحقیقی، در آمریکا در سال ۱۹۹۲، صد و دو هزار و پانصد مورد تجاوز جنسی به ثبت رسیده است، با این که به گزارش اف.بی.آی. تجاوز توأم با خشونت و زور از جرائمی است که کمترین میزان گزارش درباره آن وجود دارد» (هاید، ۱۳۸۴، ص ۴۱۳).

به گفته‌ی محققان، زن آرایش کرده و نیمه عریان غربی، با هیولای تجاوز جنسی رو به روست، هر زنی، ۱۴ تا ۲۵ درصد احتمال تجاوز به خود را می‌دهد (هاید، ۱۳۸۴، ص ۴۱۵).

بر اساس بازرگانی که صورت گرفته است، ۸۰٪ دختران دانش آموز انگلیسی در کیف خود قرص ضد بار داری حمل می‌کنند و ۴۵٪ دختران جوان در مدارس مختلف عفت‌شان را از دست می‌دهند. این نسبت در مقطع تحصیلات عالی به شدت افزایش می‌یابد (الجمري، ۱۴۱۳، ص ۳۰).

همان گونه که در گزارش‌ها و اظهار نظرها آمده است، خود زنها، آگاهانه یا به صورت ناخود آگاه، نقش لباسی و پوشش را در رابطه با تأمین مصنوبیت خود مؤثر می‌شناسند ولی پژوهشگران وضعیت ظاهری آنان را عامل اصلی نمی‌دانند (هاید، ۱۳۸۴، ص ۴۲۳). و به جای پیشنهاد پوشش، آموزش مهارتهای دفاعی و با خود داشتن بمبهای پر شده با گاز اشک آور را به عنوان عوامل باز دارنده از تجاوز معرفی می‌کنند (اردویادی، ۱۳۶۷، نگاه پاک زن ...، ص ۲۵۴).

با این حال مقوله‌ی حجابی امروزه به صورت یک معضل کاملاً مشهود نیز در جامعه ما دیده می‌شود. معضلی که فقط برای افراد بی حجاب مشکل ایجاد نمی‌کند؛ در واقع آسیب‌هایی که از بی حجابی ناشی می‌شود، تمام اعضای جامعه را در بر می‌گیرد. حجاب و عفاف که یک دستور دینی است از مسائل مهم و کلیدی جامعه ماست و با بسیاری از مسائل پیوند خورده و دارای ابعاد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی شده است.

حجاب به هر حال محدودیت‌هایی را به همراه دارد و چه بسا آنان که فرصت تأمل ندارند یا در سایه وسوسه فرهنگ غرب، زندگی می‌کنند، پیشنهاد حجاب را برای زنان تبعیض آمیز و مصادقی از استبداد و خودخواهی مردان تلقی نمایند و تحت فشار تبلیغات رو به گسترش فیمینیستی، آهنگ رویارویی با آن را سر دهند یا در صورت ناگزیری با احساس مظلومیت، سر تسلیم در برابر آن فرود آورند (سجادی، ۱۳۸۶، ص ۶۴).

اگر چه حجاب و عفاف نوعی محدودیت و زحمت را برای زنان به همراه دارد ولی امروز به آسانی می‌توان مشاهده کرد که نفی حجاب و عفاف و کنار نهادن آن از سوی زنان، آثار ویرانگری را برای جوامع بشری پدید آورده است و در این فرو ریزی ارزشها، بیشترین آوارها بر سر زنان فرود آمده و به خود آنان آسیب زده است.

در واقع پوشیدگی زن، همان گونه که براساس تجربه عملی جلوی تجاوز جنسی را می‌گیرد و نگرانی ناشی از این خطر را از دل او می‌زداید؛ از نگرانی ناشی از عادت به نمایش افراطی و تصور پیری، نیز پیش گیری می‌کند و در عین حال به عنوان نماد عفت و حیا، به میزان مقبولیت و محبوبیت او نیز می‌افزاید (اردویادی، ۱۳۶۷، آیین بهزبستی، ص ۲۱۹).

امام علی علیه السلام در این مورد فرموده اند: پوشیده و محفوظ داشتن زن مایه آسایش بیشتر و دوام زیبایی اوست (غیر الحکم، ۵۸۲۰).

در واقع می توان گفت نهادینه سازی فرهنگ حجاب و عفاف به عنوان یکی از ضرورت های باورهای دینی مستلزم برنامه ریزی صحیح در سه حوزه فرد، خانواده و جامعه است (جباری و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۳۹). که این برنامه باید بر پایه ای مفهوم درست حجاب و عفاف باشد.

پیشینه تحقیق

پژوهش های انجام شده درباره حجاب، بسیار زیاد است، ولی به دلیل بعد تبیینی که این مسئله دارد، با هر کلمه و سخنی می توان بعضی از زوایای جدیدی از آن را استخراج کرد که از جمله می توان به موارد زیر اشاره کرد: استاد مطهری سال ۱۳۵۳ در کتاب به عنوان "مسئله ای حجاب" به بررسی حجاب و پاسخ به شباهات موجود درباره ای آن پرداخته است. او ضمن تاکید بر فطری بودن حجاب، آن را تدبیر زن برای ارزشمندی خود می داند.

دکتر مریم حاجی عبدالباقي سال ۱۳۸۶ در مقاله ای به عنوان "روش قرآن در طرح مساله ای حجاب" به بررسی روند حجاب در قرآن و تفاوت های جامعه ایران با جامعه پیامبر اکرم (ص) پرداخته است. به این گونه نتیجه می گیرد که قرآن اصل، تدریج و روش گام به گام را درباره ای حجاب و عفاف رعایت کرده است. که در این چهارچوب حجاب، عفاف و غیرت سه رأس مثلث عفاف در جامعه هستند.

فتحیه فتاحی زاده در کتاب به عنوان "حجاب از دیدگاه قرآن و سنت (چاپ ۱۳۸۸)"، در ابتدا به بررسی اختصار، از پیشین حجاب سخن رفته و چگونگی آن در ایران، هند و جهان اسلام عرضه کرده و به برخی از داوری های نادرست پاسخ داده است. سپس از واژه ها و کلماتی که در تفسیر آیات حجاب می توانست نقش اساسی را ایفا، کند به دقت بحث کرده است و حدود پوشش را مطرح ساخته و همچنین مواردی استثناء تبیین گردیده است. سپس به پوشش زن در اجتماع با دلایل تاریخی نگریسته است و در ضمن شرایط خروج زن از منزل و حضور وی در اجتماع در پرتو آگاهی های قرآنی و روایی و فقهی را بررسی کرده و در آخر به اختصار عوامل بدحجابی و بی حجابی و راه حل های دست یافتن زنان جامعه به پوشش اصیل اسلامی پرداخته است.

عبدالرضا زاهدی و همکارانش سال ۱۳۸۹ در مقاله ای به عنوان "روش قرآن کریم در نهادینه سازی "عفاف" و "حجاب" " به بررسی عفاف و حجاب در قرآن بر مبنای ترتیب نزول و روش های نهادینه سازی عفاف و حجاب در قرآن پرداخته اند و در آخر این گونه نتیجه می گیرند که پوشش زن و مرد و حفظ حریم در روابط بین آنها دو ابزاری است که با نهادینه سازی آنها سلامت جامعه تضمین می شود و دو روش شناختی و فرهنگ سازی پایه پای روش تشریع استمرار دارند.

شفیعی مازندرانی سال ۱۳۹۰ در مقاله ای خود به عنوان "چیستی حجاب اسلامی ، معناشناسی حجاب از منظر آیات حجاب" ضمن بررسی واژه ای حجاب ، اثبات می کند که حجاب انواعی دارد و در هر مورد آن، چیستی خاصی از حجاب را می توان از دیدگاه اسلام مشاهده نمود و در این مقاله اثبات می شود که حجاب، یک اصل سبقه دار در میان افراد بشر است. همچنین حجاب در راستای تقویت، عفت و کمال انسان ها مورد توجه اسلام بوده است و از بروز بسیاری از ناهنجاری ها و فساد اخلاقی پیشگیری می کند.

الهام صادقیان سال ۱۳۹۴ در مقاله ای به عنوان "فلسفه ای حجاب و عفاف در اسلام و رابطه ای آن با سلامت روان در زندگی فردی و اجتماعی" به بیان ارتباط عفاف با حجاب، کارکردهای روانی حجاب و عفاف و تاثیر آن دو بر استحکام بنیان خانواده، ایجاد آرامش روانی در جامعه و ... پرداخته اند. به اعتقاد آنها حجاب موجب ایجاد امنیت و احساس شخصیت و هویت واقعی زنان و دور ماندن مردان از وسوس های شیطانی و نحریکات غریزی است و این امر سلامت روانی فرد و جامعه را سبب می گردد.

اکبر رهنما و همکارانش سال ۱۳۹۵ در مقاله ای به عنوان "بررسی مفهوم حجاب در متون اسلامی، جایگاه آثار و جلوه های تربیتی آن" به بررسی آثار تربیتی حجاب در دو زمینه ای فردی و اجتماعی که در بعد فردی: شخصیت، سلامت جسمانی، استحکام خانواده، آرامش و امنیت و در بعد اجتماعی: مسئولیت اجتماعی، آزادی زن، سلامت اخلاقی جامعه و حفظ نیروی کار اقتصادی و حفظ استقلال فرهنگی پرداخته اند و مسئله حجاب را یکی از نیازهای حقیقی در زمینه های تربیتی، دینی، اخلاقی و فرهنگی می دانند.

مجتبی زارعی سال ۱۳۹۸ در مقاله ای به عنوان "ترویج عفاف و حجاب در خانواده و نقش آن در کاهش آسیب های اجتماعی"، ضمن بیان معنی و فلسفه حجاب و عفاف، به بررسی حجاب و عفاف در خانواده و آسیب های اجتماعی و نقش

عفاف و حجاب در کاهش آسیب‌های اجتماعی جهت گسترش فرهنگ حجاب در جامعه پرداخته است. در پایان این گونه نتیجه می‌گیرد که از آنجا که ترویج عفاف و حجاب در تنظیم روابط بین زن و مرد در خانواده نقش بسزایی دارد لیکن با تنظیم روابط همه افراد در جامعه نیز مرتبط خواهد بود و رعایت حجاب و عفاف باعث حفظ ارزش‌های انسانی، مقابله با تهاجم فرهنگی غرب، آرامش و پایداری نهاد مقدس خانواده، افزایش احساس امنیت اجتماعی و نیز کاهش چشمگیر آسیب‌های اجتماعی می‌شود.

طرح مساله

مسئله حجاب و پوشش زن و حفظ حریم عفاف مرد و زن موضوعی است که از دیرباز در بین ملت‌ها مطرح بوده است و در اسلام نیز مورد توجه بوده و از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشد.

"حجاب و عفاف" در قاموس بشری، واژه‌های آشنایی هستند که در گذر زمان از سُنت به سوی مدرنیته، فراز و نشیب‌های زیادی را طی کرده است و از جمله مفاهیمی هستند که امروزه در مجتمع مختلف اعم از مجتمع علمی و دانشگاهی، فرهنگی، مذهبی و برخی دستگاه‌های اجرایی بررسی می‌شوند. در این میان مردان و زنان (به خصوص زنان) با گذر زمان از هویت و شخصیت و ماهیت خود بیشتر دور شدند، و در یک حرکت جدید با بازگشت دوباره به سوی منیت خویش و توجه به سرشت و طبیعت و احتیاجات حقیقی، خود را در میان معنویت و هویت خویش را در "عفاف و حجاب" جستجو کردند (نیکوبرش راد، ۱۳۹۱، ص. ۹).

اکنون پا فراتر نهاده و ادعا می‌کنیم که پوشش ریشه در فطرت بشر دارد و در این عصر برخنگی، تنها پاسخ مثبت و حقیقی به نیازهای درونی و بازگشت به گرایش‌های فطری جامعه انسانی در "عفاف و حجاب" است.

آنچه که قرآن کریم می‌فرماید: «فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَأْتُ لَهُمَا سُوَّا تَهْمَما وَطَفِيقًا يَخْصِفَانِ غَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ» (سوره اعراف، آیه ۲۲۴)؛ «چون آدم و همسرش از آن درخت بچشیدند، شرمگاه شان پدیدار گشت و آها شروع کردند به چسباندن برگهای بهشت بر تن خود».«

و براساس روایتی امام صادق (ع) نیز می‌فرماید: «وقتی آدم و حوا از آن درخت خوردند، زیور و پوشش آنها از بدنشان جدا شد و برخنه ماندند» (الحویزی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۱۲).

بدین سان آنچه از این آیه به روشنی می‌توان بهره برد فطری بودن پوشش است و این برای اثبات مدعای سنبده است. قرآن کریم در اولین مراحل تعلیم خود در سوره‌های مکی به ایجاد نوعی بینش و معرفت بنیادی درباره‌ی دو مفهوم عفاف و حجاب و سپس به فرهنگ سازی به صورت گستردگی و مستمر در نهادینه سازی حجاب و عفاف پرداخته است. پس از آن در سال‌های نزول قرآن در مدینه و هنگامی که افکار عمومی برای پذیرش قوانین آماده شد با روش قانون گذاری به تشریع قوانینی درباره‌ی چگونگی التزام مسلمانان به احکام مربوط به حجاب و عفاف پرداخت(قرشی، ۱۳۷۷: ج ۸، ص ۳۰۲؛ همان: ج ۷، ص ۱۷۱).

آنچه مسلم است این است که رعایت حجاب و عفاف از جانب بانوان عامل از بین رفتن حقوق آنها و پایمال شدن اعمال شایسته آنها و نیز سلب آزادی متعارف آنها در اجتماع و حبس زن در خانه نیست. بلکه بدین معناست که زن در معاشرت خود با مردان بیگانه عفت و حیا پیشه کند، موی سر و اندام خویش را بپوشاند و از جلوه گری و خودنمایی بپرهیزد.

بنابراین، هر چند مسئله‌ی حجاب و عفاف به ظاهر یک مسئله‌ی کهن و تکراری است، اما نگاهی به مبانی "حجاب و عفاف" که برخاسته از حقایق دین و در افق بالاتر از عالم ماده تدوین و تبیین شده است، دارای ابعاد نوبنی است که با هر کلمه و هر سخنی می‌توان بعضی از این زوایا را استخراج کرد. بنابراین، ضرورت بررسی مفهوم حجاب و عفاف در آیات قرآن و احادیث به عنوان یک مسئله‌ی تحقیقی مطرح شده که از طریق این تحقیق به پرسش‌های اساسی زیر پاسخ داده خواهد شد: ۱- حجاب و عفاف در آیات قرآن چه مفهومی دارد؟ ۲- بین عفاف و حجاب چه رابطه‌ی دارد؟ ۳- عفاف و حجاب در جامع چه تاثیری دارد؟

روش کار تحقیق

با توجه به ماهیت و کیفیت این تحقیق، روش تحلیل محتوا است و با توجه به موضوع این تحقیق که به بررسی مفهوم حجاب و عفاف در آیات قرآن و احادیث می‌پردازد، این تحقیق از جمله‌ی تحقیقات بنیادی قرار می‌گیرد و ابزار تحقیق نیز شامل فرم‌های فیش برداری است و داده‌ها نیز با استفاده از شیوه‌های تحلیل محتوا کیفی^۱ متن مقالات، استناد و کتاب‌های مرتبط با عنوان تحقیق جمع آوری و طبقه‌بندی شده است.

مفهوم شناسی واژه‌ها

در ابتدا لازم است دو مفهوم عفاف و حجاب به طور جداگانه بررسی شود.

۱. تحلیل محتوا کیفی را میتوان نوعی روش شناسی تحقیق در خدمت تفسیر محتوای داده‌ها دانست.

عفاف در لغت و اصطلاح

واژه‌ی عفاف به فتح عین، مصدر ماده‌ی "عف" و مصدر دیگر آن "عفة" است که هر دو به یک معنا بوده و به جای یکدیگر به کار می‌روند. ابن منظور در تعریف واژه‌ی عفاف می‌گوید: "خودداری از عمل یا سخنی که حلال یا نیکو نیست" (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۹، ص ۲۵۳).

عفاف در قرآن کریم به معنای "حالت نفسانی که از غلبه شهوت باز دارد" آمده است. به بیان قرآن کریم عفیف به شخصی اطاق می‌شود که خود نگهدار و با مناعت باشد. مطابق این معنا، عفاف در مفهوم عام خود عبارت از خویشتن داری در مقابل هر نوع تمایل افراطی نفسانی است (زارعی، ۱۳۹۸، ص ۱۰۷).

عفاف مورد توجه در اسلام، به هیچ وجه جنسیتی مطرح نشده و به صفت خاصی اختصاص ندارد و برای زن و مرد یک فضیلت اخلاقی به شمار می‌آید.

مسئله پوشش و حفظ عفاف خاص دنیای اسلام و حتی دنیای ادیان توحیدی نیست. براساس زمینه فطری، حتی جوامع اولیه و به دور از تمدن و مذهب هم آن را مورد توجه خود قرار داده اند و در همه جوامع و ملل به صورت‌های گوناگون، کم و بیش وجود داشته است، اما با آمدن اسلام این مسئله به عنوان یک حکم تکلیفی و ضروری برای زنان تعیین گردید (مطهری، مسئله حجاب، ۱۳۵۳).

البته با بررسی آیات و روایات در می‌باییم که رعایت عفاف شامل مردان نیز می‌شود و نیز در لزوم رعایت عفاف، تفاوتی بین افراد زن و مرد وجود ندارد. اما به علت طبیعت و روحیه زنان، اسلام برای آن که قدر و ارزش زن‌ها محفوظ باشد با مقرر داشتن حکم پوشش، زنان را از سهل الوصول بودن مصون داشته و با حجاب محدوده مطمئن‌تری پیرامون او قرار داده است. بنابراین برای سالم سازی جامعه باید به دنبال عفت عمومی باشیم تا حجاب آگاهانه گسترش یابد تا سلامت و امنیت اجتماعی در جامعه پایدار شود.

حافظت و مراقبت از عفت عمومی هم بر عهده زنان و هم مردان است، مردان با غیرت فردی و اجتماعی و زنان با آزرم و حیا باید عفت عمومی جامعه را پاس دارند.

حجاب در لغت و اصطلاح

حجاب از لحاظ لغوی هم به معنای پوشیدن و هم به معنای پرده و حاجب به کار می‌رود (مطهری، ۱۳۷۲، مجموعه آثار، ص ۶۲). و به معنای عام، هر نوع پوشش و مانع از وصول به گناه را می‌توان حجاب نامید، و از دیگر معانی حجاب در لغت، می‌توان به پوشش، پرده، منع و آنچه میان دو چیز واقع شده اشاره کرد (انوری ۱۳۸۱، ج ۳: ص ۲۴۶۸).

حجاب، به معنای پوشش اسلامی، دارای دو بُعد ایجابی و سلبی است. بُعد ایجابی آن، وجوب پوشش بدن و بُعد سلبی آن، حرام بودن خودنمایی به نامحرم است و این دو بُعد باید در کنار یکدیگر باشند؛ تا حجاب اسلامی محقق شود.

بر این اساس، حجاب مانع ملاقات طرفین با یکدیگر از راه حس لامسه و باصره است. این مانع گاه معنوی است، مانند آنچه قرآن کریم درباره‌ی شیوه‌های وحی بر نی اکرم(ص) می‌فرماید: "و ما کان لبیش ان یکلمه الله الا وحیا او من وراء حجاب او یرسل رسولا" (سوره شوری، آیه ۵۱): و گاه مادی است مانند آنچه درباره‌ی شیوه‌ی تعامل با همسران پیامبر آمده است.

یا در آیه‌ی "و اذا سأتموهن متاعاً فسالوهن من وراء حجاب" (سوره احزاب، آیه ۵۳):

این روایت‌ها بر این نکته تاکید دارد حجاب در اسلام هرگز مانع حضور زنان در عرصه جامعه و فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی و مانع رشد استعدادهای علمی و توانایی‌های زنان نیست؛ بلکه می‌خواهد این حضور در حریم امن اجتماعی عمل شود و بیان می‌دارد که حجاب احترام و عزت ایجاد می‌کند.

حجاب می تواند اقسام متفاوتی داشته باشد، از جمله حجاب ذهنی، فکری و روحی، علاوه بر این، در قرآن از انواع دیگر حجاب که در رفتار خارجی انسان تجلی می کند، نام برده شده است، مثل حجاب و پوشش در نگاه که به مردان و زنان، در مواجهه با نامحرم توصیه شده است.

حجاب و عفاف در قرآن کریم

به طور کلی در ۲۱ سوره از سوره های قرآن دو مفهوم حجاب و عفاف بررسی می شود که عبارت اند: سوره های اعراف، مریم، طه، شراء، نمل، قصص، هود، یوسف، حجر، صفات، انبیاء، مومنون، معارج، عنکبوت، آل عمران، احزاب، نساء، الرحمن، نور، تحریر، مائدہ.

طرح مسئله ای حجاب و عفاف در سوره های مکی که پس از سال سوم بعثت، یعنی پس از دعوت علی پیامبر (ص)، نازل شده اند آغاز می شود که ۱۴ سوره از ۲۱ سوره در سوره های مکی به چشم می خورد که قالب طرح در این سوره ها اغلب بیان داستان است.

در سوره های مدنی، قالب بیان بیشتر تشریع احکام مربوط به حجاب و عفاف است که در خلال شکل گیری جامعه مسلمین در مدینه در سال های سوم هجرت به بعد نازل شد. بیشتر احکام و آیات صریح مربوط به حجاب و عفاف مربوط به دو سوره ای احزاب و نور است که به گواهی مفسران در سال پنجم هجرت و در خلال وقایع مربوط به جنگ احزاب، ازدواج پیامبر با زینب بنت جحش و همچنین حرب افک که در این سال ها واقع شد نازل شده اند(قرشی، ۱۳۷۷، ج ۸: ص ۳۰۲؛ همان: ج ۷: ۱۷۱).

انواع حجاب قرآنی

قرآن پذیرفته است که تعامل زن و مرد در حیات اجتماعی، اجتناب ناپذیر است ولی درباره محتوا، شکل و شیوه معاشرت، طرح و توصیه ویژه دارد.

۱. حجاب چشمی

قال رسول الله (صلی الله علیه و آله و سلم): "حمدیات النساء غض الابصار حفر الابصار حفر الاعراض فصر الوهاظه": رسول خدا می فرمایند: بارزترین درجه زنان سه چیز است: پوشیدن چشم از نامحرمان، پوشیدن تمام اندام از بیکانگان، کم و با حیا از منزل بیرون شدن (قمی، ۱۳۶۴، ص ۲۹۸؛ پاک نژاد، ۱۳۷۵، ص ۱۸۲).

قرآن در این آیه می فرماید: «قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغْضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَخْفَظُوا فِرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ» (سوره نور، آیه ۳۰). مؤمنان را بگو که دیدگان خویش را فرو دارند و شرمگاههای خود را ببیوشانند، این، برای افزایش تزکیه آنها مؤثرتر است. یا در این آیه می فرمایید: «وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبَيِّدِنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهُنَّ وَلَيَضُرُّنَّ بِخُمُرِهِنَّ عَلَى جُيُوبِهِنَّ» (سوره نور، آیه ۳۱).

«وبه زنان با ایمان بگو چشمهاخ خود را (از نگاه هوس آلود) فروگیرند، و دامان خویش را حفظ کنند و زینت خود را - جز آن مقدار که نمایان است - آشکار ننمایند، (اطراف) روسربی های خود را برسینه خود افکنند...».

رسول خدا همچنان می فرمایند: برای هر عضوی بهره ای از زنا است و زنای چشم، نگاه بد (چشم چرانی) است (میزان الحكمه، ۱۳۷۷، ج ۱۰: ص ۷۵).

۲. حجاب گفتاری

نوع دیگر حجاب و پوشش قرآنی، حجاب گفتاری زنان در مقابل نامحرم است. چنانکه در آیه ۴ زیر می فرمایید: «يَا نِسَاءَ التَّبِيِّ لَسْتُنَ كَأَخْدِ مِنَ النِّسَاءِ إِنَّ اتَّقِيَّنَ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا» (سوره احزاب، آیه ۳۲).

«پس در گفتار فروتنانه و با کرشمه سخن مگوئید تا بیمار دلان به طمع نیفتند و لحن پیراسته از باطل بر زبان جاری کنید».

۳. حجاب رفتاری

نوع دیگر حجاب و پوشش قرآنی، حجاب رفتاری زنان در مقابل نامحرم است. به زنان دستور داده شده است به گونه ای راه نروند که با نشان دادن زینت های خود باعث جلب توجه نامحرم شوند. چنانچه در آیات زیر می فرمایید:

«وَلَا يَضُرُّنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيَعْلَمَ مَا يَخْفِيَنَ مِنْ زِينَتِهِنَّ» (سوره نور، آیه ۳۱).

«پای بر زمین نکوبند به گونه ای که زینت پنهان داشته شان را به اطلاع دیگران برسانند! - و مردان غریبه را به خود جلب نظر نمایند».

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: بهترین زنان شما، زنی است که برای شوهرش آرایش و خودنمایی کند، اما خود را از نامحرمان پوشاند (مجلسی، ج ۱۰۳: ص ۲۳۵).

خودنمایی - حتی اگر توسط زنان سالخورده هم صورت بگیرد - نارواست.

«وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ الَّاتِي لَا يَرْجُونَ نِكَاحًا فَلَيْسَ عَلَيْهِنَّ جُنَاحٌ أَنْ يَضَعْنَ ثِيَابَهُنَّ غَيْرُ مُتَبَرِّجَاتٍ»(سوره نور، آیه ۶۰).

«زنان بازنشسته که امید به ازدواج ندارند ، اجازه دارند که جامه های خود را کنار گذارند بدون این که با زیور آلات شان به خودنمایی بپردازند».

«وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرَّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِيْنَ الزَّكَةَ وَأَطْعِنْ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيَطَهِرَكُمْ تَطْهِيرًا»(سوره احزاب، آیه ۳۳).

«به گونه خودنمایی جاهلیت پیشین^۱ ، به خودنمایی نپردازید».

امام صادق (ع) نیز با اشاره به چنین پیش بینی، از آیه یاد شده می فرماید: «ای سیکون جاهلیه اخri»:

«در آینده نه چندان دور، جاهلیت دیگری، شکل خواهد گرفت»(قمی، ۱۳۶۷، ج ۲: ص ۱۹۳).

۴. حجاب قلبی

«وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَأَسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقْوِيَّمْ وَقُلُوبِهِنَّ»(سوره احزاب، آیه ۵۳).

«و هرگاه از زنان پیامبر (ص) کالای خواستید، از پشت پرده بخواهید. این، سبب افزایش طهارت دلهای شما و آنان می شود».

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می فرمایند: از گفتگو و اختلاط با زنان بپرهیز، به راستی هیچ مردی با زن نامحرمی در خلوت سخن نمی گوید، مگر اینکه در دل او نسبت به وی رغبت پیدا می کند(خوانساری و همکاران، ۱۳۴۹، ص ۱۴۱؛ محمدی نیا، ۱۳۸۰، ص ۹۸). بنابراین، حجاب و پوشش زن، به منزله‌ی یک حاجب و مانع در مقابل افراد نامحرمی است که قصد نفوذ و تصرف در حریم ناموس دیگران را دارند.

کیفیت حجاب و عفاف

پوشش واقعی پوششی است که بدن انسان را از نامحرمان پوشاند و نازک و بدن نما نباشد. علی (ع) فرموند: «عَلَيْكُم بِالصَّفَقِيَّةِ مِنَ الشَّيَابِ فَإِنَّ مَنْ رَقَّ تَوْبَةً رَقَّ دِينَهُ» از لباس نازک بپرهیزید زیرا کسی لباسش نازک است ایمانش هم ضعیف و کم رنگ است ، حجاب باید همراه با حجب و حیا باشد(وشنوی، ۱۳۵۲، ص ۱۲).

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم نیز می فرمایند: برای زن سزاوار نیست که هنگام بیرون رفتن از خانه اش لباسش را جمع و فشرده کند(محمدی اشتهرادی، ۱۳۸۶، ج ۱۴: ص ۱۹).

حضرت علی درباره حقیقت عفت نیز می فرماید: «الصَّبْرُ عَلَى الشَّهْوَهُ عَفَهُ» عفت مقاومت در برابر شهوتها است. همچنین در روایت دیگری می فرماید: «العفاف زهاده» عفت، بی رغبته نسبت به خواسته های نفسانی است و اما عفیف به جاهلیت اولی عصر قبل از اسلام است که در آن عصر، زنان غیر از همسر خود، ارتباط دوستی با مردان دیگر نیز داشتند، با این تفاوت که آمیزش جنسی را حق همسر خود می دانستند ولی با دوستانش سایر ارتباطهای جنسی را مانند بوسیدن، در آغوش کشیدن مجاز می شمرده اند(طبرسی، مجمع البیان، ۳۵۶/۴). چیزی که امروز در جامعه سکولار و غیر دینی رواج دارد. کسی گفته می شود که در برابر خواسته های نفسانی، از جمله، کشش های جنسی، مقاومت نموده و خود را حفظ نماید(مطهری، ۱۳۷۶، تعلیم و تربیت، ص ۶۵).

از عایشه (رضی الله عنہ) روایت شده که روزی رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) وارد خانه شد ، از اسماء در حالی که جامه های نازک و بدن نما پوشیده بود روبرگرداندند و گفتند: ای اسماء همین که زن به حد بلوغ رسید، سزاوار نیست چیزی از بدن او دیده شود مگر این و آن که حضرت اشاره به مج دست به پایین و صورتشان نمود (سنن ابی داود، ۱۴۱۸، ج ۴: ص ۶۲).

امام صادق علیه السلام نیز در این باره فرمودند: در مورد زینت هایی که جایز است زن در مقابل نامحرم ظاهر کند صورت و کف دو دست است(مجلسی، ج ۱۰۴، ص ۳۳؛ حمیری، ۱۴۱۳، ص ۴۰).

رابطه‌ی عفت، حیا و نسبت آن دو با حجاب

عفاف و حیا یک حالت درونی است، بنابر تعریف علمای اخلاق در اسلام، حیا حالتی نفسانی و درونی است که انسان را از ارتکاب عمل ناپسند باز می دارد و عفت حالتی درونی و نفسانی است که انسان را از ارتکاب عمل جنسی ناپسند باز می دارد.

عفت و عفاف مورد توجه در اسلام، به هیچ وجه جنسیتی مطرح نشده و فقط هم، در قالب پوشش مطرح نیست. عفاف راهبرد زندگی یک انسان مسلمان است، چه مرد باشد و چه زن و خداوند عفاف و حیا را برای زن جزو خصلت وجودی او قرار داده است، از این رو همه زنان مسلمانی که دارای فطرت پاک هستند دارای این خصلت می باشند و همین معنا ضرورت آموزش آن را به خوبی بیان می کند.

بی تردید حیا و عفاف دو حالت روحی است که بخشی از رفتار بیرونی انسان را تحت تأثیر قرار می دهد و با استمرار رفتار مناسب، به ثبات و استواری بیشتر می انجامد. راغب اصفهانی می گوید:

«حیا عبارت است از خود داری نفس از انجام هر کاری که آن را زشت می داند» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۲۷۰).

و با توجه به معانی ذکر شده، حجاب یک امر ظاهری و بیرونی است؛ یعنی در حقیقت پوشش ظاهری افراد، بویژه زنان را حجاب می گویند.

مسئله اصلی و بنیادین عفت است. عفت فراتر و برتر از حجاب است. حجاب می تواند ریابی، تحصیلی، ظاهری و یا غیره اختیاری باشد؛ ولی عفت، یک خصلت و ارزش اختیاری است. ممکن است کسی حجاب مناسب داشته باشد ولی عفت در نگاه سخن گفتن و یا امور جنسی نداشته باشد که این خود نمونه حجاب بدون عفت است.

بدیهی است با این تعاریف عفت شاخهای از حیاست و حیا اعم از عفت است که انسان را از گناه و حرام باز می دارد و آثار آن در گفتار و کردار انسان نمود پیدا می کند و حجاب در حقیقت همان نمود "عفاف" در نوع پوشش است. عفاف، روح پوشش است و کالبد پوشش آن، فلسفه حجاب است و حجاب، تضمین کننده عفاف و حیا می باشد.

بنابراین حجاب با معنای پوشش بیرونی و عفاف با معنای پوشش درونی دو عاملی هستند که موجب سلامت جامعه می شوند و در صورت نبود آنها مشکلات و اثرات مخرب زیادی در جامعه به وجود خواهد آمد. بنابراین برای سالم سازی جامعه به دنبال عفت عمومی باشیم تا حجاب آگاهانه گسترش یابد و حفاظت و مراقبت از عفت عمومی بر عهده زنان و مردان است، مردان با غیرت فردی و اجتماعی و زنان با آزم و حیا باید عفت عمومی جامعه را پاس دارند.

آنچه تاکنون از حجاب و حیا و عفاف گفته شده از آن داشت که حجاب عاملی است برای دور کردن آسیب ها از ساحت زن، در حالی که همین عامل دفع و رد، در جایی دیگر به نوبه خود عامل جذب و زمینه جذبیت نیز است.

تقریباً همه، بر این نکته تأکید دارند که حیا و عفت قدر و قیمت زن را بالا می برد. تمام مردان اعم از خواستگار، شوهر، محارم و نامحرمان، به زن با حیا، احترام قائلند و زن بی حیا و بی آزم را حقیر می شمارند.

ولیام جیمز (روان شناس معروف آمریکایی) می گوید:

«زنان دریافتند که دست و دلبازی(بی حیایی) مایه طعن و تحقیر است و این را به دختران خود یاد دادند» (ویل دورانت، ۱۳۸۸، ص ۱۲۹).

استاد مطهری نیز بر این باور است که "عفت و حجاب، برای زن هم وسیله تصاحب دل مرد است و هم حاصل و مانع در برابر گرفتاران به جنون جنسی و انگیزه تجاوز"، در واقع زن هر اندازه متین تر و با وقارتر و عفیف تر حرکت کند به احترامش افزوده است.

قرآن پس از آنکه توصیه می کند زنان خود را بپوشانند می فرماید: «ذلک ادئی اُنْ يَعْرُفُنَ فَلَا يُؤْذَنَ» یعنی این کار برای این که به عفاف شناخته شوند و معلوم شود خود را در اختیار مردان قرار نمی دهند بهتر است («مطهری، مجموعه آثار، ۱۳۷۲، ج ۱۹، ص ۴۲۱»).

جایگاه حجاب و عفاف در جوامع امروزی

در تمامی جوامع بشری از عهد باستان تا آغاز عصر مدرنیسم حتی در جوامع غیردینی، انسان همواره حجاب و پوشش کاملی داشته است. عفاف و حجاب دو ارزش اخلاقی در جامعه بشری بویژه جوامع اسلامی است که همواره در کنار هم و گاه به جای هم به کار رفته اند. حیاء و عفاف که عامل پوشیدگی و حجاب است، ریشه در فطرت انسان دارد و انسان از بد خلقت به دلیل حیاء و شرمینگی که خداوند در وجودش قرار داده، همیشه سعی در پوشاندن خود داشته است و همواره دین اسلام، حجاب را از ضروریات دانسته است.

اما امروزه در جهان، عفاف به عنوان یک ارزش شناخته نمی شود، حتی در کشورهای اسلامی، زنان عفیف و پاکدامن منزوی هستند و اصولاً شرایط این گونه جوامع به گونه ای است که زنان پاکدامن نتوانند حضور اجتماعی فعال داشته باشند و گاهی رسماً اعلام می کنند که حضور دختران محجبه در مدارس و دانشگاه ها ممنوع است که در عصر کنونی برخی دگراندیشان

غربگرا نام دوران حاضر را عصر بر亨گی و آزادی جنسی گذاشته اند. آنان بی بندوباری را جزئی از آزادی انسان می دانند(باقری و همکاران، ۱۳۹۳).

حجاب و عفاف از جمله مفاهیمی هستند که امروزه در مجتمع مختلف ما اعم از مجتمع علمی و دانشگاهی، فرهنگی، مذهبی و برخی دستگاه های اجرایی بررسی می شوند.

هر یک از این مجتمع، راهکارها و روشهای مختلفی را برای گسترش حجاب و عفاف در جامعه پیشنهاد داده اند. اما همچنان در بین برخی اقسام جامعه نهادینه نشده و ابهاماتی در این باره در اذهان برخی افراد که از جمله‌ی آنها جوانان و نوجوانان هستند به چشم می خورد. ثبات و استمرار یک رفتار در جامعه نیازمند شناخت روشهایی است که از یک طرف با نیازهای فردی و اجتماعی انسانها در تضاد و تعارض نباشد و از سوی دیگر با اعمال آنها بتوان سلامت فرد و جامعه را تضمین کرد(بهجت پور، ۱۳۷۸، ج ۱: ص ۳۷).

در واقع حجاب پشتونه زندگی اجتماعی است. گرچه به ظاهر اختصاص به زنان دارد، لکن بر مردان نیز رعایت حجاب در حدی لازم است (یغضوا من ابصارهم و یحفظوا فرجهم) و تفاوت حجاب زنان با حجاب مردان، از حيث حدود و محدوده حجاب است نه در اصل آن (یغضضن من ابصار هن و یحفظنچورهن).

حجابی که اسلام برای زنان تعیین فرموده به معنای در خانه ماندن و نداشتن فعالیت اجتماعی نیست، بلکه زنان با رعایت کامل حجاب می توانند در اجتماع و هرجا که ضرورت داشته باشد، حضور داشته باشند

نتیجه گیری

احکام و دستورات موجود در اسلام همه و همه، بیانگر توجه دقیق و موشکافانه اسلام نسبت به سلامت جامعه و فرد می باشد. در روابط اجتماعی عفاف و حجاب رمز بهداشت و سلامت روانی جامعه است و یکی از ارزش‌های والای انسانی و اسلامی به شمار می رود که سرچشمۀ ارزش‌های دیگر و موجب آثار درخشان عنوی است، که می‌توان آن‌ها را از پایه‌های اخلاق و صفت کلیدی برای عقب زدن رذایل در روابط اجتماعی و سوق دهنده به سوی تکامل و درجات عالی و کمالات متعالی زنان و مردان در جامعه دانست.

در بین مسائل مختلف اخلاقی و اجتماعی خانواده، رعایت عفاف و حجاب زنان و مردان، و نحوه ارتباط‌های اجتماعی از مسائل مهمی است که متاسفانه امروزه در جوامع با تهاجم و شبیه خون فرهنگی مورد غفلت و تسامح و تساهل قرار گرفته است و بیان خانواده و اجتماع را مورد هجوم قرار داده است. وضعیت موجود در روابط اجتماعی و خانوادگی نشان می دهد که نوعی انحراف از فطرت زنان و مردان ایجاد شده است که ماحصل آن گامی به سوی بی بند و باری و فساد در روابط اجتماعی است.

جهت حل معضلات و مشکلات اجتماعی نیاز به اللغو عملی برای زنان و مردان است که با پیروی از این اللغو و همانند سازی می توانند مسیر هدایت و سعادت و آرامش را به دست آورند. که با توجه به وضعیت عفاف و حجاب در جامعه امروزه و آشنایی با سیره و اللغوگیری در گفتار و رفتار و رعایت عفاف در روابط اجتماعی، بسیار ضروری و حیاتی است.

با رعایت حجاب و عفاف از طرف مردان و زنان (به ویژه بانوان در زمینه حفظ حجاب) جامعه از بسیاری از خطرات حفظ خواهد شد و مهمتر از همه اینکه با حفظ حجاب بنیان خانواده که اصلی‌ترین نهاد اجتماع است در معرض خطر قرار نمی گیرد.

پیشنهادات

برای ایجاد فرهنگ حجاب و پوشش مناسب در جامعه، باید ابتدا پایه‌های اعتقادی و بینش افراد را نسبت به این موضوع، محکم کنیم. برای رسیدن به این منظور باید فرهنگ حجاب در جامعه گسترش پیدا کند و این، یعنی نهادینه سازی باورهای درست و فرهنگ سازی دقیق در جامعه که در این امر دولت، خود مردم، رسانه‌های گروهی می توانند نقش مؤثری بر ترویج حجاب داشته باشند که در صورت تحقق این موضوع جامعه از خطرات حفظ و آسیب‌های اجتماعی کاهش می یابد. بنابراین، تهدید و اجبار، هیچ گاه به عنوان اولین راهکار، اثر بخش نخواهد بود.

منابع و مراجع

۱. ابن منظور، جمال الدین ابوالفضل محمد بن مکرم؛ لسان العرب، بیروت، دارصادر، ۱۴۱۴ق.
۲. ابی داود؛ سنن ابی داود، چاپ اول، بیروت، دار ابن حزم، ۱۴۱۸هـ.
۳. الجمری، عبدالامیر المنصور؛ المرأة في ظل الإسلام، چاپ اول، بیروت، دار البلاغ، ۱۴۱۳هـ.
۴. الحویزی، عبدالعلی؛ تفسیر نور الثقلین، چاپ چهارم، قم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۴۱۵هـ.

۵. اردو بادی، احمد صبور؛ آیین بهزیستی اسلام، چاپ اول، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۷ ش.
۶. اردو بادی، احمد صبور؛ نگاه پاک زن و نگاه های آلوده به او، چاپ اول، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۷ ش.
۷. انوری، حسن؛ فرهنگ بزرگ سخن، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۱ ش.
۸. باقری، مصطفی و تکیم، سمیه (۱۳۹۳)، "حجاب و عفاف در جوامع امروزی" اولین همایش ملی فرهنگ عفاف و حجاب.
۹. بهجت پور، عبدالکریم؛ همگام با وحی، قم، سبط النبی، ۱۳۷۸ ش.
۱۰. پاک نژاد، رضا؛ ازدواج مکتب انسان سازی، نشر اخلاق، ۱۳۷۵ ش.
۱۱. جباری، نادر. فرهمند، علی. فراهانی، زهرا (۱۳۹۱)؛ "بررسی نقش نظام آموزشی درنهادینه سازی حجاب" ، اولین کنگره علمی پژوهشی سراسری توسعه و ترویج علوم تربیتی و روانشناسی، جامعه شناسی و علوم فرهنگی اجتماعی ایران.
۱۲. حدادعادل، غلامعلی؛ فرهنگ بر亨گی و برهنگی فرهنگی، چاپ چهارم، تهران، سروش، ۱۳۷۰ ش.
۱۳. حمیری، عبدالله بن جعفر، قرب الاستناد، موسسه آل البيت (ع)احباء التراث، ۱۴۱۳ ق.
۱۴. خوانساری، آقامجال. تبریزی، شریعتمدار؛ عقاید النساء و مرات البیلهاء، گردآوری کتیرایی، محمود، چاپ ۱، تهران، نشر طهوری، ۱۳۴۹ ش.
۱۵. راسل، برتراند؛ جهانی که من می شناسم، ترجمه روح الله عباسی، چاپ چهارم، تهران، شرکت سهامی کتابهای جیبی، ۱۳۴۵ ش.
۱۶. راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد بن مفضل؛ مفردات الفاظ القرآن، چاپ اول، بیروت، الدار الشامية، ۱۴۱۲هـ.
۱۷. زارعی، مجتبی (۱۳۹۸)؛ "ترویج عفاف و حجاب در خانواده و نقش آن در کاهش آسیب های اجتماعی" ، فصل نامه دانش انتظامی خراسان شمالی، دفتر تحقیقات کاربردی فا. خراسان شمالی، سال ششم، شماره ۲۲، تابستان.
۱۸. سجادی، ابراهیم (۱۳۸۶)؛ "قرآن و فلسفه حجاب" ، دوره ۱۳، شماره ۵۱-۵۲، زمستان، صفحه ۶۲-۹۱.
۱۹. شیخ الاسلامی، حسین؛ غرر الحكم، چاپ چهارم، قم، ناشر انصاریان، ۱۳۷۸ ش.
۲۰. قرشی، علی اکبر؛ قاموس قرآن، تهران، دارالكتب الاسلامیه، ۱۳۷۷ ش.
۲۱. قمی، عباس؛ سفینه البحار و مدینه الحكم و الاثار، انتشارات دارالاسوه، ۱۳۶۴ ش.
۲۲. قمی، علی بن ابراهیم؛ تفسیر القمی، چاپ سوم، قم، دارالكتب، ۱۳۶۷ ش.
۲۳. مجلسی، محمدباقر؛ بحارالانتوار، دارالكتب الاسلامیه، ج ۱۰۳ و ۱۰۴.
۲۴. محمدی اشتهرادی، محمد؛ پوشش زن در اسلام، نشر ناصر، ۱۳۸۶ ش.
۲۵. محمدی ری شهری، محمد؛ میزان الحكم. ترجمه حمید رضا شیخی. قم؛ موسسه فرهنگی دارالحدیث، ۱۳۷۷ ش، ج ۱۰.
۲۶. محمدی نیا، اسدالله؛ بهشت خوبان، قم، نشر سبط اکبر، ۱۳۸۰ ش.
۲۷. مطهری، مرتضی؛ تعلیم و تربیت، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۷۶ ش.
۲۸. مطهری، مرتضی؛ مجموعه آثار، چاپ اول، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۷۲ ش.
۲۹. مطهری، مرتضی؛ مسئله حجاب، تهران، نشریه انجمن اسلامی، ۱۳۵۳ ش.
۳۰. نیکوپرش راد، فرزانه (۱۳۹۱)؛ "بررسی مبانی حجاب و عفاف در قرآن" ، ماهنامه تبیان، شماره ۸۵-۸۶، تابستان، صفحه ۹.
۳۱. وشنوی، قوام الدین؛ حجاب در اسلام، چاپ حکمت، ۱۳۵۲ ش.
۳۲. ویل دورانت؛ لذات فلسفه، ترجمه عباس زریاب، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۸ ش.
۳۳. هاید، جانت شیلی؛ روانشناسی زنان، ترجمه اکرم خمسه، چاپ اول، تهران، نشر آگاه و انتشارات ارجمند، ۱۳۸۴.
۳۴. همان، جلد ۷.